

Meerwaarde van Sociaal-fysieke Wijkaanpak

Grootschalige stedelijke vernieuwing versus kleinschalige integrale aanpak

Judith Schotanus 11-01-2011

Studentnummer sw-schotanus (open UvA)

Paper over het thema gemengde wijken ten behoeve van de basismodule Stadssociologie

Inleiding

In de media hoor je politici en burgers regelmatig het woord *tekentafelplannen* gebruiken. Het woord wordt met dezelfde negatieve lading gebruikt als studeerkamergeleerde, er wordt mee bedoeld dat het menselijke aspect in het (bouw)plan niet voldoende aandacht krijgt. Dit lijkt ook het geval te zijn bij de wijkaanpak door de overheid. In mijn betoog zal ik ingaan op het belang van een adequate koppeling tussen de verschillende ingrepen op sociaal en fysiek gebied. De 'krachtwijk' Den Haag Zuid-West wordt als voorbeeld gebruikt.

In 40 wijken blijft de kwaliteit van de leefomgeving door een cumulatie van problemen flink achter bij die van andere wijken in de stad. Complexe maatschappelijke problemen als schooluitval, een verloederde en eenzijdige woon- en leefomgeving met weinig mogelijkheden voor sociale contacten, hoge (jeugd)werkloosheid, een gebrekkige inburgering van nieuwkomers, weinig werkgelegenheid, ontoereikende jeugdzorg, gezondheidsachterstanden, criminaliteit en gevoelens van onveiligheid, en het ontbreken van relevante sociale netwerken en contacten, komen in deze wijken veelvuldig en naast elkaar voor (VROM 2007).

Het vierde kabinet Balkenende ging serieus aan de slag met de verbetering van de achterstandswijken. Er kwam een aparte minister voor Wonen, Wijken en Integratie binnen het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM). De gemeenten kregen de regierol bij het opstellen van de wijkactieplannen om die te richten op de dominante problematiek in de wijk (VROM 2007). Voor het nieuwe kabinet Rutte lijkt de wijkaanpak geen prioriteit te hebben. Er is geen aparte minister meer en het ministerie van VROM is zelfs opgeheven. In het coalitie akkoord is geen aparte paragraaf te vinden over de verbetering van de wijken (Naus 2010). De verantwoordelijkheid voor de continuïteit van het beleid komt daardoor bij de gemeenten en de partners zoals de woningbouwverenigingen te liggen. Ik zal hier niet ingaan op de redenen van deze verschuiving, maar de aandacht

richten op de manier waarop de wijkaanpak voortgezet kan worden. Kan een deel van de problemen worden opgelost door ruimtelijke ingrepen?

Er bestaat een belangrijke relatie tussen cultuur en de plaatsen waar gedeelde betekenis wordt bemiddeld, geconstrueerd en gereconstrueerd. Het stedelijk culturele perspectief ziet steden als plaatsen van en voor lokaal sentiment, de individuele en collectieve constructie van identiteit en de bouw van gemeenschappen. Steden zijn niet alleen forums voor economische en politieke confrontaties maar ook plaatsen met betekenis voor de mensen die er wonen, werken en spelen (Borer 2006). Deze perspectieven zijn niet los van elkaar te zien. De gemeente Den Haag denkt met investeringen in nieuwbouw het imago van haar krachtwijken op te vijzelen: "Het slechte imago van Zuidwest is verleden tijd! Brede voorzieningen en grote investeringen veroorzaken een spin off voor oude en nieuwe bewoners: mensen en bedrijven investeren weer in zichzelf en in de wijk en creëren hierdoor een leefbare en kansrijke leefomgeving." (Den Haag 2007) Een nieuw stadsdeelkantoor moet het herkenningspunt van de wijk worden.

Cultuur is een moeilijk te definiëren begrip. De definitie van Borer (2006) die cultuur en plaats koppelt, is hier goed bruikbaar. Een plek is alleen een plek als deze door cultuur makers is gecreëerd en mensen er betekenis aan geven. Omgekeerd heeft cultuur plekken nodig om haar waarden, symbolen of producten over te dragen te wijzigen. De symbolen en hun betekenis kunnen doorgegeven worden door experts en vervolgens door de reactie van stedelingen en bezoekers worden beïnvloed.

Wijkeffecten; een theoretische verkenning

Ondanks een groeiende hoeveelheid bewijs dat wijkfactoren van invloed zijn op individuen is er geen consensus over welke karakteristieken van de wijk een bepaalde uitkomst hebben. Er is bovendien weinig bewijs over de causale mechanismen waarop individuen door de wijk worden beïnvloed. De invloed van de wijk moet ook niet overschat worden, de karakteristieken van het gezin hebben vaak meer effect. Veel effecten zijn moeilijk meetbaar. Symptomen die wijzen op een slechte wijk zijn onderling verbonden. wijken zijn dynamisch en niet homogeen samengesteld. Factoren zullen op verschillende individuen en gezinnen een ander effect hebben. Dit kan komen door verschillen in levensfase maar ook door bijvoorbeeld de sterkte van hun sociale netwerk of middelen voor ondersteuning die zich deels buiten hun wijk bevinden (Ellen en Turner 1997). Over het algemeen hebben mensen een veel grotere actieradius dan de wijk waarin ze wonen. De kenmerken van de naastgelegen buurten leveren dan ook een belangrijke bijdrage aan de effecten die de wijk heeft op haar bewoners. Sociale controle en wederzijdse uitwisselingen zijn dynamische processen en het is nog onbekend hoe deze zich in de tijd ontwikkelen (Sampson ea 2002).

In de bestaande literatuur hebben Ellen en Turner (1997) zes onderscheidende mechanismen gevonden waarbij de wijk invloed kan hebben op het individu: kwaliteit van de lokale voorzieningen, socialisatie door volwassenen, invloed van leeftijdsgenoten, sociale netwerken, blootstelling aan criminaliteit en geweld en fysieke afstand en isolatie (Ellen en Turner 1997). Ook Sampson ea (2002) hebben een aantal onderzoeken geïnventariseerd. Zij concluderen dat geconcentreerde welvaart meer invloed heeft dan geconcentreerde armoede op contacten tussen generaties en wederzijdse uitwisselingen. Veel verhuizingen en een laag aantal koopwoningen heeft negatieve invloed op probleemgedrag. Zij benadrukken het belang van de gedeelde verwachting dat burens zullen ingrijpen in het belang van de wijk. Sociale interactie met een beperkte frequentie tussen buurtgenoten is een voorwaarde voor het ontstaan van collectieve waarden en vertrouwen (Sampson ea 2002).

Een aantal sociale problemen komen samen op wijkniveau. Maakt het voor een stad als geheel en voor de mensen met een lage sociaaleconomische status iets uit of deze

problemen en mensen geconcentreerd zijn, of dat deze verspreid worden over de stad in gemengde wijken? Crane oppert volgens Ellen en Turner (1997) dat de invloed van wijkeffecten niet lineair is, maar dat de sociale problemen in wijken met weinig kwaliteit onevenredig groter worden. Dit argument pleit voor sociale menging, omdat de problemen door concentratie van mensen met een lage sociaaleconomische status meer dan evenredig stijgen. Daar komt bij dat de invloed van de wijk op deze groep mensen groter is dan op mensen met meer hulpmiddelen (Ellen en Turner 1997). Gemengde wijken zijn niet probleemloos. De middenklasse waardeert de aanwezigheid van anderen maar kiest ervoor niet te interacteren. De waarden van de middenklasse domineren en er ontstaan conflicten tussen bevolkingsgroepen (Slater 2006).

Utopia en de stad

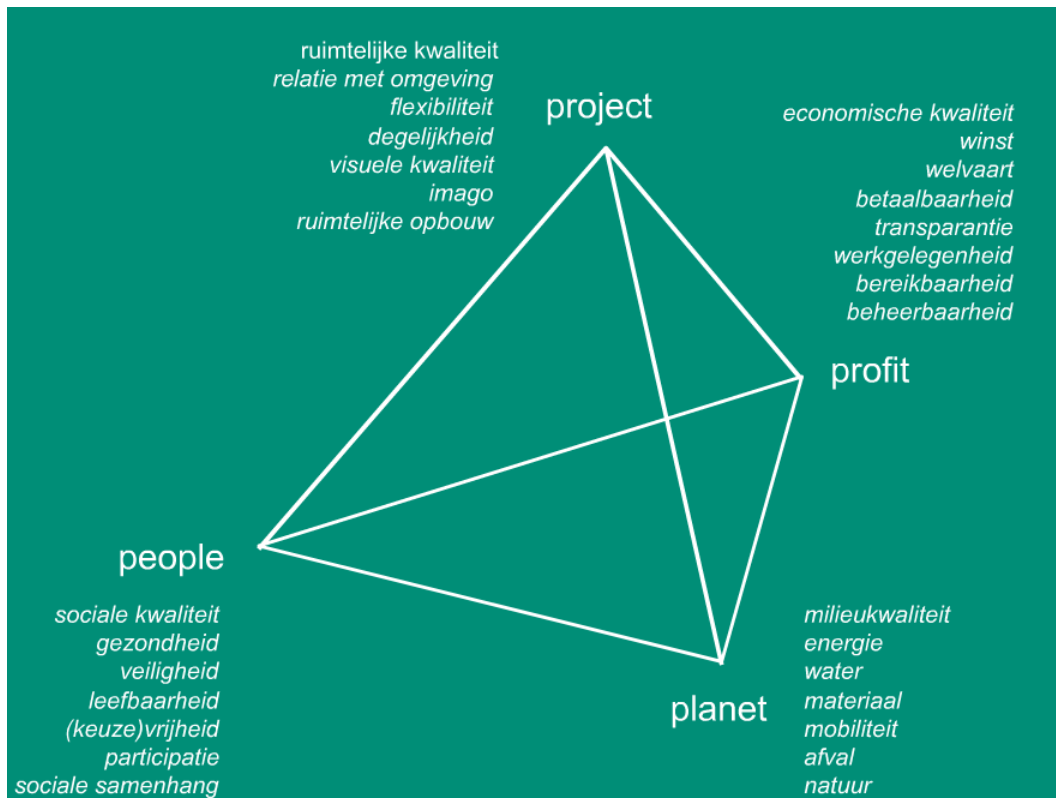
Het creëren van een bepaalde ruimtelijke ordening biedt de verwachting van een gewenste sociale ordening. Ideeën over de stad en Utopia zijn al lange tijd met elkaar verbonden. Volgens Harvey (2000) is dit mogelijk omdat Marx stelt dat ons bewustzijn verandert door veranderingen in de materiele omgeving. Het bouwen van Utopia is echter niet zo eenvoudig omdat de ruimtelijke systemen ook gebruikt worden om controle uit te oefenen door bijvoorbeeld de politie. Harvey (2000) beschrijft de spanning tussen de vrije verbeelding om de ruimte vorm te geven en autoriteit die onlosmakelijk met Utopia verbonden is. De sociale processen die door ruimtelijke Utopia's gestabiliseerd zouden moeten worden, zijn dezelfde processen die gemobiliseerd moeten worden om ze te bouwen. In het realisatie proces gaat het daarom vaak mis. Het zou goed zijn een koppeling te maken tussen de sociale processen en de gebouwde vorm. Harvey (2000) gebruikt voor de samenhang tussen verschillende processen de metafoer van *'the world's interdependent web of life'*. De architectuur van Utopia moet daarom verbonden zijn met bestaande sociale relaties en de bestaande fysieke wereld. De beleidsmakers, planners en architecten die de wijk willen veranderen worden tegelijkertijd gevormd door de bestaande omgeving. Bovendien moet men zich realiseren dat het web dynamisch is en dat niet alles volledig begrepen of gecontroleerd kan worden. Nieuwbouw op basis van oude ideeën alleen zal geen wezenlijke verandering in de sociale structuur brengen. Er is een creatieve visie nodig om echt tot een verbetering te komen (Harvey 2000). Zelfs dan moet de invloed van de gebouwde omgeving niet overschat worden. Betekenisvolle plekken kunnen individuele of collectieve stedelijke ervaringen wel positief of negatief beïnvloeden, maar de fysieke structuur van een plek kan geen gedrag bepalen (Borer 2006).

Probleemstelling: Koppeling fysieke en sociale aanpak

De Verenigde Naties streven naar duurzame ontwikkeling op basis van de triple-P: *people, planet* en *prosperity*. Ontwikkelingen moeten in samenhang en in de juiste verhoudingen voldoen aan sociale kwaliteiten, milieu kwaliteiten en economische kwaliteiten. Duijvestein (2009) voegt hier voor (her)ontwikkelingsprojecten in de gebouwde omgeving een vierde P aan toe. Deze P van *project* staat voor ruimtelijke kwaliteit. De tetraëder die ontstaat door de P's met elkaar te verbinden, kan gebruikt worden om onderlinge relaties tussen thema's en kwaliteiten aan te geven. (figuur 1)

Als centrale probleemstelling wil ik onderzoeken:

in hoeverre kan er een verband gelegd worden tussen sociale en ruimtelijke kwaliteiten van een wijk en welke inzichten levert dit op voor de aanpak van problemen in wijken?

Figuur 1: 4 P's tetraëder (Duijvestein 2009)

In 2007 verschijnt het Actieplan van VROM. Het resultaat van de aanpak moet zijn, dat de achterstandswijken in 8-10 jaar weer vitale, woon-, werk-, leer- en leefomgevingen zijn waar het prettig is om in te wonen en waarin mensen betrokken zijn bij de samenleving, een perspectief hebben op sociale stijging en participeren op de arbeidsmarkt en waar mensen met uiteenlopende etnische en levensbeschouwelijke achtergronden de bereidheid hebben om elkaar als mede-eigenaren van de wijk te accepteren. De problemen in deze wijken vragen volgens het actieplan om een integrale en systematische aanpak. Intensieve samenwerking tussen de verschillende actoren is noodzakelijk en moet niet alleen wijkgericht maar ook persoonsgericht worden georganiseerd. Het gaat niet alleen om het "stenen stapelen", er wordt ook een nadrukkelijke verbinding met de sociaaleconomische agenda gelegd (VROM 2007).

Op het hogere abstractieniveau wordt het belang van een koppeling tussen ruimtelijke en sociale ingrepen in de wijken onderschreven. De praktijk blijkt echter weerbarstig. In het actieplan Den Haag Zuid-West worden zowel sociale als fysieke speerpunten genoemd. Grotere betrokkenheid bij de wijk moet tot stand komen door de bouw van een ontmoetingscentrum voor jongeren en een kunstencentrum (Den Haag 2007). In de tussentijdse evaluatie ligt de nadruk echter sterk op het "stenen stapelen". Sociaaleconomische speerpunten uit het actieplan zoals het opzetten van een banenmarkt en het aanstellen van gezinscoaches worden in de evaluatie niet genoemd (Den Haag 2010).

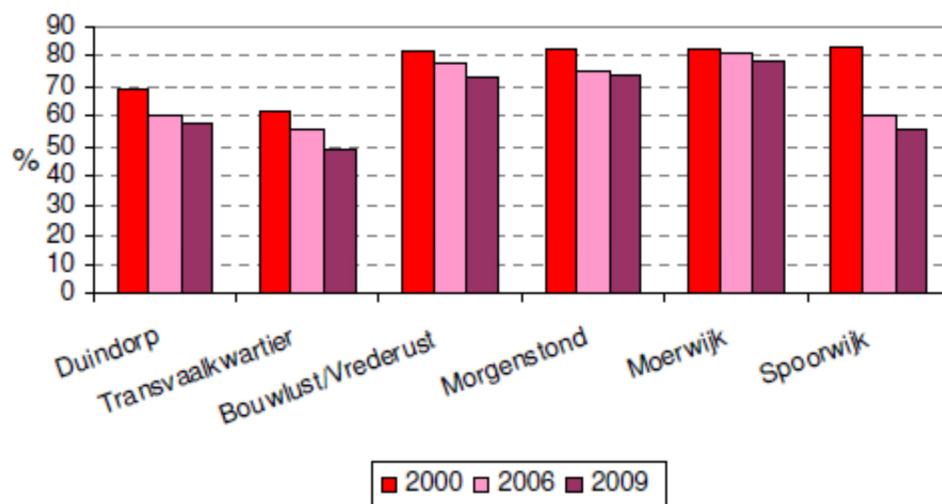
Het maken van een koppeling tussen fysieke en sociale aspecten is moeilijk omdat er grote verschillen bestaan in het soort problematiek, doelstelling, werkwijze, organisatie, planning en het verschil in financiële prioriteit (Doms ea 2009).

Fysiek	Sociaal
Tast-, meet- & stuurbaar /af te bakenen object	Gedrag, niet plaatsgebonden / moeilijk af te bakenen
De interventie is incidenteel	Structureel / vraagt om permanente Interventie
Beoogde (ver)nieuw(ing)	Bestaande situatie is uitgangspunt
Programmatisch	Projectmatig
Lange aanlooptijd	Hier & nu / urgentie is sterk aanwezig
Gebiedsgericht	Doelgroepengericht
Oplevermoment / duidelijke eindterm	Eindpunt onzeker/ doorlopend proces
Beperkt aantal partijen	Groot aantal specialisten
Financiële 'macht' / ruime armslag	Bezuinigingen / beperkte financiële Mogelijkheden

Tabel 1: kenmerken fysieke en sociale aanpak (Doms ea 2009)

Fysieke aanpak: Grootschalige stedelijke vernieuwing

De ambitie om de wijken binnen een aantal jaren weer op orde te hebben is een kenmerk van de fysieke aanpak. Het kabinet ziet de ruimtelijke structuur als een oorzaak van het afglijden van de wijken. Door het eenzijdige en verouderde woningaanbod trekken de middeninkomens weg, terwijl de lagere inkomens instromen of achterblijven (VROM 2007). Belangrijkste speerpunt uit het actieplan voor Den Haag Zuid-West is het vergroten van de differentiatie van het woningaanbod, dat in 2007 voornamelijk uit huurwoningen bestaat (tabel 2). Er vindt een grootschalige herstructurering plaats waarbij 9000 huurwoningen worden gesloopt. De nieuwbouw bestaat voor een groot deel uit koopwoningen zodat de sociale stijgers in de buurt kunnen blijven wonen en de bevolkingssamenstelling gemengder wordt (Den Haag 2007).

Tabel 2: Afname aantal sociale huurwoningen (bron: Den Haag in cijfers uit Den Haag 2010) (Bouwlust/Vrederust, Morgenstond en Moerwijk vormen samen Den Haag Zuid-West)

Het mengen van wijken heeft een culturele dimensie. Aan locaties wordt een bepaalde status toegeschreven (Borer 2006). Door middel van stedelijke vernieuwing probeert de gemeente Den Haag de achterstandswijk meer prestige te geven. Het idee is dat door de fysieke verandering ook de routines van bewoners worden veranderd, zodat er een nieuwe manier van interactie met elkaar en de plek ontstaat. Deze verandering kan echter door

verschillende mensen verschillend beoordeeld worden. Als culturele betekenissen bij de planvorming genegeerd of over het hoofd gezien worden, kunnen er conflicten ontstaan tussen wijkbewoners en stedenbouwers (Borer 2006) en zal de vernieuwing niet het gewenste effect hebben. Het proces van het mengen van eenzijdige wijken heeft meer nadelen. Dit is volgens Slater (2006) vooral het geval als de stedelijke vernieuwing op grote schaal gepland en gefinancierd wordt. Huurders worden verplaatst en er ontstaat een tekort aan huurwoningen. Zijn argument dat deze aanpak een verstoring van de sociale structuur met zich mee brengt, wordt ondersteund door onderzoeken die laten zien dat een bovengemiddeld aantal verhuizingen een negatieve invloed heeft op de sociale samenhang in de wijk (Sampson ea 2002).

Meetbaarheid is een kenmerk van de fysieke aanpak. Uit de tussentijdse evaluatie blijkt dat het succes wordt afgemeten aan cijfermatige criteria zoals het aantal gesloopte en nieuwe woningen en aan de waardeinstijging van de woningen, als indicatie van de gestegen leefbaarheid (Den Haag 2010). Aspirant bewoners kiezen een woning niet alleen op basis van de fysieke kenmerken, maar ook vanwege sociale kwaliteiten van de woonomgeving. De veiligheid in een stad gaat samen met hogere huizenprijzen (Doms ea 2009). De waardeinstijging per m² voeroppervlak blijft achter bij het Haagse gemiddelde (Den Haag 2010). Dit wijst erop dat de aanpak (nog) niet het bedoelde effect heeft. Bovendien is er maar beperkt sprake van menging van bevolkingsgroepen. De nieuwe koopwoningen in Den Haag Zuid-West zijn wel groter dan de oorspronkelijke huurwoningen, maar toch relatief goedkoop en er is weinig variatie in grootte en type. Deze worden vooral gekocht door de lagere middenklasse.

Hoewel het mengen van wijken negatieve effecten heeft en ook gemengde wijken problemen kennen, wil dit nog niet zeggen dat het ideaal van de gemengde wijken losgelaten moet worden. Het is eerder zo dat men bij het mengen van wijken rekening moet houden met de complexiteit en de gevolgen van de ingrepen. Het vasthouden van de middenklasse door sloop van huurwoningen en de bouw van koopwoningen lost geen problemen op, als er geen aandacht is voor de negatieve sociale gevolgen. De grote schaal van de aanpak brengt meer risico's op onbedoelde effecten met zich mee en de gevolgen reiken verder (Harvey 2000).

Sociaal fysieke aanpak

Doms ea (2009) geven enkele aanbevelingen voor een sociaal-fysieke wijkaanpak. Het doel is om met de bewoners te komen tot een gezamenlijke analyse en een gezamenlijk plan. Het financiële vraagstuk moet vanuit de wijk en de inhoud bekeken worden en niet vanuit de machtsposities van partijen. Kleinschalige, zichtbare projecten werken inspirerend, zorgen voor een vliegwieleffect en geven bewoners vertrouwen in de wijk(vernieuwing). (Doms ea 2009).

Een gebrek aan sociale samenhang in de leefomgeving zet volgens het actieplan de deur open voor verval en verloedering (Den Haag 2007). Kelling en Wilson (1982) maken een koppeling tussen de *'broken windows'* theorie en de verloedering van een wijk. Als een raam in een gebouw gebroken is, zullen er waarschijnlijk snel meer ramen volgen. Men ziet het als een signaal dat niemand zich verantwoordelijk voelt. Zij suggereren dat afwijkend gedrag leidt tot de afbraak van controle in de gemeenschap. Een stabiele wijk waar mensen hun huis goed verzorgen en op elkaars kinderen letten kan in betrekkelijk korte tijd afglijden tot een wijk waar men liever niet wil wonen. De zichtbare tekens van verloedering en onaangepast gedrag hebben geen bewezen effect op de criminaliteitscijfers, maar wel op het gevoel van veiligheid in de wijk. Bewoners die denken dat de criminaliteit stijgt zullen hun gedrag aanpassen door bijvoorbeeld 's avonds de straat niet meer op te gaan. Het aantal

sociale interacties en de cohesie neemt af. Zij gaan er in deze redenering vanuit, dat het beeld dat individuen van de wijk hebben, hun gedrag beïnvloed. Er is hier geen sprake van een lineair proces, er is een omslagpunt of drempel, waarna op een bepaald moment een wijk niet aantrekkelijk meer is (Kelling en Wilson 1982). Deze theorie heeft zowel sociale als fysieke kenmerken. Het gaat om de combinatie van gedrag en gebouwen. Door continu aandacht te besteden aan het beheer van de wijk en sociale controle te stimuleren is het mogelijk de leefbaarheid op pijl te houden. Bij grootschalige sloop en nieuwbouw is er door leegstaande gebouwen, braakliggende terreinen en bouwplaatsen juist een lange overgangperiode waarin de publieke ruimte niet optimaal functioneert.

De term sociale duurzaamheid wordt door Woldendorp (2010) gebruikt voor de aspecten gebruiksvriendelijkheid, leefbaarheid, sociale veiligheid en beheerbaarheid in het ruimtelijk ontwerp, die het welbevinden van de gebruikers van de publieke ruimte bepalen. Hij noemt 4 toetsingscriteria. *Zichtbaarheid* gaat vooral over informele controle door bijvoorbeeld het vermijden van diepliggende portieken. Op grotere schaal zijn ook identiteit en oriëntatie belangrijk voor de beleving van de stedelijke omgeving. Zo staan historische of markante gebouwen op de mentale kaart waar bewoners een verhaal bij hebben. *Eenduidigheid* heeft te maken met zoning en territorialiteit. Vanuit het oogpunt van sociale veiligheid en het tegengaan van verloedering is het belangrijk dat er geen semiopenbare ruimten zijn waarbij het onduidelijk is wie er verantwoordelijk is voor het beheer. Attractieve materialen en goed ontwerp zorgen voor *aantrekkelijkheid* van de gebouwde omgeving en de openbare ruimte. *Toegankelijkheid* is het laatste criterium en heeft te maken met levensloopbestendigheid maar ook met de mogelijkheden in geval van nood (o.a. brand) te kunnen vluchten en surveilleerbaarheid door de politie (Woldendorp 2010).

In plaats van te beginnen met kijken naar sociale problemen en pas later de plek van handeling te bestuderen, zou je vanuit het stedelijk culturele perspectief ook kunnen beginnen met een plek en dan de open vraag stellen wat daar gebeurt (Borer 2006). Deze aanpak is gevolgd door het Atelier Rijksbouwmeester. Als ontwerpende aanvulling op de actieplannen van vier gemeenten zijn experimentele, kleine interdisciplinaire teams opgezet. Om rekening te houden met het bestaande zal overal maatwerk worden geleverd. Bewoners, wethouders, ambtenaren en corporaties gaan aan de slag met ontwerpteam die behalve uit verschillende ontwerpers ook bestaan uit een socioloog, antropoloog en econoom. Betrokkenheid van burgers zorgt voor draagvlak. Aan de start van het project goed luisteren levert veel winst op. Het gaat om het aanbieden van extra keuzen en het blootleggen van mogelijkheden en daar in te grijpen waar echt verbetering nodig is. Als dit mogelijk is zonder sloop, verbouwing, nieuwbouw of wat voor versturende activiteit dan ook, is dat gelet op de duurzaamheid des te beter. Met deze aanpak kan met minimale middelen een kleine maar precieze interventie worden gepleegd die grote gevolgen heeft. Op relatief eenvoudige wijze blijkt veel winst te halen uit wat er al is. Het ontwerp is een middel in plaats van een doel: dankzij de inbreng van aanverwante disciplines maakt het de verbinding tussen het fysieke en het sociale (Kok 2010).

Conclusies

Het verbeteren van wijken is een complex proces. In de uitgangspunten voor het beleid wordt wel een aanzet gegeven voor een integrale wijkaanpak, maar deze wordt beperkt door vertaald in de feitelijke aanpak. Verbanden tussen sociale en fysieke aspecten worden in de grootschalige herstructurering nauwelijks gelegd. In de wijkaanpak in Den Haag Zuid-West domineert het ouderwetse Utopia denken om een nieuwe sociale structuur te scheppen door middel van ruimtelijke vernieuwingen. De invloed van de wijk is echter beperkt. De wijk zal waarschijnlijk niet zo sterk verbeteren dat deze hierdoor voor lange tijd op eigen benen kan staan.

Met een permanente sociaal-fysieke aanpak kan de verbetering van de achterstandswijken voortgezet worden. Kleinschalige integrale projecten die starten met een goede analyse, bieden mogelijkheden om in te spelen op de lokale situatie en geven ruimte aan creativiteit en flexibiliteit. Ongewenste en onbedoelde neveneffecten kunnen zo beter worden voorkomen.

In dit betoog is geen aandacht besteed aan de milieu kwaliteiten en economische kwaliteiten, die wel noodzakelijk zijn om tot een echt duurzame wijkaanpak te komen. Verder onderzoek is nodig in hoeverre deze kwaliteiten op wijkniveau spelen.

Literatuur

- Michael Ian Borer, 2006: *The Location of culture: the urban culturalist perspective*, in City&Community 5:2 June 2006
- Gould Ellen, Austin Turner 1997: Does Neighborhood matter? Assessing recent evidence 2006
- Robert J. Sampson, Jeffrey D. Morenoff and Thomas Gannon-Rowley 2002: Assessing "Neighborhood Effects": Social Processes and New Directions in Research 2002
- George L. Kelling and James Q. Wilson 1982: *Broken Windows. The Police and Neighborhood Safety* in The Atlantic, 249 (3) March 1982, pp 29-38
- Tom Slater 2006: *The Eviction of critical Perspectives from Gentrification Research* in International Journal of Urban and Regional Research volume 30.4 December 2006
- David Harvey 2000: *The Spaces of Utopia en On Architects, Bees and 'Species Being'* Part of Possible Urban Worlds Lecture (2000), in Mega cities, exploring a sustainable Future; Edited by Steef Buijs, Wendy Tan en Devisari Tunas 2010
- Prof. Kees Duijvestein 2009: 4xP, People, Planet, Profit, Project, Principes en praktijk van duurzaam bouwen; presentatie april 2009
www.slideshare.net/EllyvanWatingen/ipc-start-presentatie-kees-duijvestein
- Nicoline Kok 2010: *Ontwerpen in de aandachts-wijken* in Stadschahiers, redactie C. Edens ea: Stedenbouw als strategie, de transformatie van de bestaande stad 2010
- Tobias Woldendorp 2010: *Sociaal veilig ontwerpen in de getransformeerde stad* in Stadschahiers, redactie C. Edens ea: Stedenbouw als strategie, de transformatie van de bestaande stad 2010
- Doms, K., F. Gelissen en G. Helleman 2009: Sociaal en fysiek verbonden; het geheim van het hoe. Uitgave Kei-kenniscentrum stedelijke vernieuwing 2009
- Mieke Naus 2010: *Open brief aan het nieuwe kabinet, Vergeet de achterstandswijken niet!* Artikel in Vitale Stad, 08 november 2010 jaargang 13 pag 10-14
- VROM 2007; Actieplan Krachtwijken, van aandachtswijk naar krachtwijk, VROM 7376 juli 2007
- Den Haag 2007; De nieuwe aanpak voor Krachtwijk Zuid-West, Actieplan, gemeente Den Haag september 2007
- Den Haag 2010; Onderzoeksrapport Staat van de Haagse Herstructurering, Directie Beleid en Satisfdeling Onderzoek, gemeente Den Haag 2010